

Makale Künyesi (Araştırma): Aytekin, M. (2024). Mukaddimetü'l-edebe'in telif edildiği dil üzerine bir değerlendirme. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 290-305.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1429058>

MUKADDİMETÜ'L-EDEB'İN TELİF EDİLDİĞİ DİL ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Musa AYTEKİN¹

ÖZET

Mukaddimetü'l-Edeb, Zemahşerî tarafından telif edildiği yüzyıldan günümüze kadar birçok millete, dil öğretiminde sözlük ve gramer kitabı olarak hizmet etmiş bir eserdir. İçerdiği bilgiler ve esere verilen isim birlikte değerlendirildiğinde Arapça dilbilime başlangıç mahiyetinde bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Beş bölüm halinde telif edilen eserin her bir bölümü, kendi bağlamında ayrı ayrı incelenmesi gereken bölümlerdir. İsimler bölümü sözlük, fiiller bölümü cümle bilgisi son üç bölüm ise Arapça gramer bilgilerini içeren bölümlerdir. İlk iki bölümde yer alan Arapça hattın büyüklüğü ve satır aralarının genişliği, eserin satır altı çeviri metoduyla dil öğretimine uygun olarak telif/tasnif edilmiş olduğunun en bariz göstergesidir. Bu amaçla tasnif edilmiş ve geniş bir coğrafyaya yayılmış nüshalarıyla, günümüze kadar birçok özelliği değişmeden gelen bu eser hakkında bilinenler, yalnızca mukaddime bölümündeki bilgilerle sınırlı kalmıştır. Hakkında bilinenlerin kısıtlı oluşu eserin bütün özellikleriyle birlikte ortaya konulmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Bugün ulaşabildiğimiz nüshaların geneli, eserin bir Arapça el kitabı işlevi gördüğünü göstermektedir. Nüshalardaki Arapça hat, en eskisinden en yenisine kadar değişmeden günümüze kadar ulaşırken satır altı çevirilerin dil özellikleri tasnif edildiği kültürü yansıtır hale gelmiştir. Öyle ki nüshalar zamanla Arapça, Farsça ve Türkçe başta olmak üzere çok dilli bir yapıya kavuşmuştur. Ancak bu yenileşme ve yerleşme sürecinin en başında, Zemahşerî'nin hedef kitlesinin dili konusunda ortaya konulan bilgiler, henüz geçerlilik kazanmış değildir. Eserin dili üzerine yapılan değerlendirmeler de tıpkı dil ve lehçeleri farklılaşan nüshalar gibi farklılaşmıştır. Telif hattının bugün elimizde olmayışı, konu hakkında yapılan değerlendirmeleri tahminlerle sınırlamıştır. Fakat eseri meydana getiren unsurların her biri kendi içerisinde değerlendirildiğinde, hangi dil veya dillerin ön plana çıktığı noktasında bir değerlendirme yapmamız mümkün hale gelmektedir. Bilinen nüshaları içerisinde Harezmi Türkçesi ile tasnif edilmiş en eski nüshalarından biri olan Berlin nüshası, eserin kapsamını ve işlevini ortaya koymak adına önem arz etmektedir. Nüsha, eksik varaklar haricinde eserin büyük oranda tam nüshalarından biridir. Harezmi Türkçesi dışında sonradan Türkçe, Farsça ve Arapça eklemelerin bulunması nüshayı daha da değerli hale getirmektedir. Bu sebeple yazımızda Zemahşerî, Atsız, Harezmi coğrafyası ve kültür tarihi gibi faktörler Berlin nüshası ekseninde değerlendirilip eserin telif sürecindeki dili konusunda bir sonuca varılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Mukaddimetü'l-Edeb, Harezmi Türkçesi, Zemahşerî.

¹ Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi. musa.aytekin.51@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0838-3360>

GİRİŞ

Mukaddimetü'l-Edeb (ME) Zemahşerî tarafından, Divanu Lügati't-Türk'ün (DLT) telifinden yaklaşık 50 yıl sonra² kaleme alınan ve bir hükümdara ithaf edilen Türkoloji alanındaki ikinci önemli sözlük ve gramer kitabıdır. Türkçe sözlükbilim çalışmalarında kronolojik açıdan ikinci fakat birçok yönüyle ilk olma özelliği gösteren bir eserdir. Yapısı ve içeriği birlikte değerlendirildiğinde daha çok dil öğretim amacıyla kullanılmış bir eser olduğu sonucuna varmaktayız. ME, bu yönüyle Kaşgarlı Mahmut'un Araplara Türkçe öğretme amacının aksine Arapça bilmeyen kullanıcılara Arapça öğretmeyi hedefleyen bir eserdir.

Mukaddimesinde belirtildiği üzere eser, beş ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler, tematik olarak sıralanmış *isimler bölümü* (el-*kısmu'l-esmā*), Arapça kalıplara göre alfabetik olarak sıralanmış *fiiller bölümü* (el-*kısmu'l-ef'āl*), Arapça isim ve fiillere gelen eklerin izah edildiği *ekler bölümü* (el-*kısmu'l- ħurūf*) ve bu söz varlığının nasıl bir gramerle uygulanması gerektiği bilgisini veren *isimlerin çekimi* (taşrifü'l-esmā), *fiillerin çekimi* (taşrifü'l-ef'āl) bölümleridir. Günümüze kadar ulaşan nüshalarda ilk iki bölümünde yer alan sözlükbirim çevirileri bazen iki bazense çok dilli yapıdadır. Son üç bölümün ise Arapçadan başka herhangi bir dile çevirisi mevcut değildir. Bu sebeple eserin bir kısmı birden fazla dil alanında incelenebiliyorken diğer bir kısmı yalnızca Arapçayla sınırlı kalan bilgileri içermektedir. ME gerek yapısı gerekse içerdiği diller bakımından düşünüldüğünde tek tip olarak incelenemeyecek türden bir eserdir.

ME'nin ana hattını oluşturan Arapça, en erken nüshadan en geçine kadar büyük oranda değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Zemahşerî'nin kaleminden çıktığı anlaşılın mukaddime, isimler ve fiiller bölümünde seçilen sözlükbirimler ve de gramer bilgisinden oluşan son üç bölüm dahil olmak üzere tamamı tek bir telif hattını çağrıştıran yapıdadır. İlk iki bölümle sınırlı kalan satır altı çeviriler müstensihinin ve kullanıcısının anadiline göre zaman içerisinde değişime uğramıştır. Bu değişim bazen dil içi, bazense farklı diller boyutundadır. Türkçe satır altı çeviriler Harezmi Türkçesi ile başlayıp Çağatayca, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlıca; Farsça nüshalar ise Hârizmîce³ ile başlayıp Yeni Farsça ile istinsah edilerek günümüze ulaşmıştır. Çok dilli nüshalarda söz konusu dil ve lehçelerin sıralaması nüshadan nüshaya farklılık göstermektedir.

ME, telif edildiği tarihten günümüze kadar özellikle Türkçe ve Farsça konuşurlar tarafından Arapça öğretiminde pratik bir başvuru kitabı olmuştur. Başlangıçta yalnızca bir millete özel telif edilmiş olduğu düşünülen bu eser, yüzyıllar içerisinde pek çok dilden kullanıcı için Arapça öğretme işlevini yerine getirmiştir. Bu durum ME'nin defalarca tasnif edilmesini ve önemini yitirmeden günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. ME'nin onlarca nüshası Arapçanın yanı sıra en çok tasnif edildiği dillerden olan Türkçe ve Farsçanın tarihi gelişimine de ışık tutmuştur. ME'nin önemi her iki dilde yapılan sözlükbilim araştırmalarında, birçok yönüyle defalarca vurgulanmıştır. Ancak eser

² Eserin telif edildiği düşünülen tarih aralığı Atsız'ın hüküm sürdüğü dönemin başlangıcı olan 1127 ile Zemahşerî'nin vefatı olan 1144 yılları arasındadır (Ata, 2014, s. 40).

³ Eski İran dili.

hakkındaki bilgilerin kısıtlı olması, ilk olarak Arapçadan hangi dile ve ne zaman çevrildiği sorularını cevapsız bırakmıştır. Bu sebeple ME'nin niteliğini ortaya koymak adına yapılan değerlendirmeler, yazıldığı dil veya diller noktasında birbirleriyle çelişen fikirler eşliğinde yıllarca devam etmiştir.

Hakkında çözülmeyi bekleyen pek çok soru işareti olan ME'nin telif edildiği dil veya diller hususunda hala net bir bilgi söz konusu değildir. Bu belirsizliğin en önemli sebebi, telif hattının bugün elimizde bulunmamasıdır. Araştırmacılar, konu hakkında sahip oldukları kısıtlı bilgiler eşliğinde ME'nin telif edildiği dil veya diller hakkında görüş bildirmişlerdir. Bu görüşler genel olarak ME'nin Arapçadan Harezmi Türkçesine veya Farsçaya çeviri olarak telif edilmiş olabileceği yönündedir.

ME'nin Arapça-Türkçe olarak telif edildiği düşüncesi çoğunlukla ülkemiz Türkoloji araştırmalarına konu olmuştur. Zeki Velidi Togan (2010) ve ardından Nuri Yüce'nin (1993a) öncülük ettiği bu görüşün hareket noktası, ME'nin bugün bilinen en eski nüshalarının Harezmi Türkçesi ile tasnif edilmiş olduğu düşüncesidir. Sözü edilen Harezmi Türkçesi nüshalar Yozgat⁴ (YN), Berlin⁵ (BN) ve Paris⁶ (PN) nüshalarıdır. YN, 1257; BN, 1282 yıllarında istinsah edilirken PN'nin hangi tarihte istinsah edildiği bilinmemekle beraber diğer iki nüsha ile çağdaş olduğu düşünülmektedir (Togan, 2010, s. 85).

Harezmi Türkçesi en eski nüshalar aynı zamanda Farsçayı da içeren *çok dilli* nüshalardır. Farsça, pek çok nüshada olduğu gibi çevirileri açıklama veya doğru anlama işaret etme işleviyle bu nüshalarda da yerini almıştır. Bu sebeple Harezmi Türkçesi ile istinsah edilmiş en eski nüshalar aslında Farsçayı da içermektedir. Ancak sıralama itibarıyla Harezmi Türkçesi çeviriler bu nüshalarda Arapça ana hattın hemen altında yani ikinci dil konumunda, Farsça çeviriler ise düzensiz ve ekleme mahiyetinde olduğu için YN ve BN *Harezmi Türkçesi en eski nüshalar* şeklinde nitelendirilmiştir. Bir bakıma nüshada bulunan Farsça çeviriler *en eski* nitelendirmesinde hariç tutulmuştur.

Bir kısım araştırmacılar ise -en eski nüshalar dâhil olmak kaydıyla- ME'nin Arapça-Farsça olarak telif edilmiş olabileceği fikrindedirler. Bu fikrin savunucuları da bir öncekilerin aksine Türkçe nüshaları ve Farsça nüshalardaki Türkçe sözcük hazinesini hariç tutarak eserin Arapça-Farsça olarak telif edildiği sonucuna varmışlardır. Bu düşüncede olan araştırmacıların büyük bir kısmı J. G. Wetzstein'in (1850) çalışmasını referans almışlardır. *Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum*⁷ ismi verilen eserde ME'nin yedi farklı nüshasından derlenen Farsça sözcük hazinesine odaklanılmıştır. Wetzstein eserinde, Türkçe nüshalar veya faydalandığı Farsça nüshalardaki Türkçe sözcük hazinesi hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. Oysaki Wetzstein'in faydalandığı nüshalar arasında '4' ile kodladığı ve Berlin Kraliyet Kütüphanesinde

⁴ Nüsha hakkında yüksek lisans (Özkan, 2009) ve doktora (Özçamkan Ayaz, 2020), (Cihan, 2021) tez çalışmaları mevcuttur.

⁵ BN'yi konu alan doktora çalışmamız, Prof. Dr. Aysu ATA danışmanlığında devam etmektedir.

⁶ YN'yi de ihtiva eden doktora çalışması (Özçamkan Ayaz, 2020) Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır (Özçamkan Ayaz, 2023).

⁷ Zemahşeri'nin Arapça-Farsça Sözlüğü

olduğunu belirttiği nüshanın, Harezmi Türkçesi ile istinsah edilmiş en eski nüshalar arasında sayılan BN olması ihtimal dahilindedir. Nitekim '4' ile kodlanmış Farsça çeviriler, BN'de bulunan Farsça çevirilerle örtüşür durumdadır. Söz konusu 4 numaralı nüsha BN ise şayet denilebilir ki Wetzstein, ülkemiz Türkoloji çalışmalarında Harezmi Türkçesi ile tasnif edilmiş en eski nüshalardan biri olarak kabul edilen bu nüshayı Arapça-Farsça olarak nitelendirmiştir.

Wetzstein'in ME'nin birçok nüshasını Arapça-Farsça olarak kabul ederek eserini *Zemahşeri'nin Arapça Farsça Sözlüğü* olarak adlandırması konu hakkında yapılan çalışmalar için güvenilir bir kaynak olarak addedilmiştir. Öyle ki BN, W. Ahlwardt tarafından hazırlanan kütüphane kataloğunda, Arapça satır altı Farsça çeviri eser olarak tanıtılmıştır (Ahlwardt, 1894, s. 243). Konuya değinen bir diğer araştırmacı C. Brockelmann, Zemahşeri'yi Farsça asıllı bir Arap bilgini olarak nitelendirmiş ve ana dili olarak belirttiği Farsçayı yalnızca yeni başlayanlara⁸ eğitim vermek için kullandığını ifade etmiştir (Brockelmann, 1934, s. 1206).

Farsça sözlükbilim çalışmaları için de kaynak eser olarak gösterilen ME, bu dilde hazırlanmış en kapsamlı sözlük olarak bilinen *Lügatnâme-i Dihhudâ*'da da yer almıştır. Eserde Farsça sözcükler tanımlanırken ME'den tanımlamalara (şevâhid) yer verilmiştir. Söz konusu eserin giriş bölümünde faydalanan Arapça-Farsça sözlükler başlığı altında hicri altıncı yüzyıl (m. 1106-1203) eserleri içerisinde Zemahşeri ve eseri ME'ye yer verilmiştir (Muhammad & Şehîdî, 1999, s. 279). Bu bilgiler ışığında ME, Farsça ve Harezmi olarak iki başlıkta incelenerek Arapça-Farsça bir sözlük olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Harezmi bölge dili olan Harezmi'nin ender ve önemli belgelerinden biri olarak nitelendirilmiştir (Muhammad & Şehîdî, 1999, s. 21). Brockelmann ve Dihhuda'nın çalışmalarında da yine ME'nin Türkçe çevirileri hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmediği görülmektedir. ME'nin telif edilmiş olabileceği dil hakkındaki farklılaşan görüşler ve her iki görüşün de bir diğer dili yok saydığı teoriler, genel olarak bu doğrultuda ilerlemiştir.

Tarihsel anlamda ele alındığında, ME'nin Harezmi Türkçesi ile yazılmış en eski nüshalarının Harezmişahlar Devletinin yıkılıp onun topraklarının Cengiz'in oğlunun kurduğu Cuci ulusuna yani 1231'den sonraya ait olduğu tespit edilmiştir (Ata, 2014, s. 13). Bu tarih, Harezmişah Atsız döneminden yaklaşık bir asır sonrayı işaret etmektedir. Harezmişahların yıkıldığı tarihe veya öncesine ait bir dönemde istinsah edilmiş olan ME'nin herhangi bir nüshası bulunmamaktadır. Ancak ME'nin yalnızca *fiiller* bölümünü içeren *Kitabu'l-Ef'al* adında ve yine Zemahşeri'ye atfedilen eserin 1238 tarihli bir nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha, Fransa Milli Kütüphanesine 'Arabe 4294' koduyla kaydedilmiştir. Konumuzu ilgilendiren nokta ise nüshanın yalnızca Arapça-Farsça olarak ve ME'nin bilinen en eski nüshası olan YN'den yaklaşık 20 yıl önce istinsah edilmiş olmasıdır. Şimdilik ME'nin bilinen en eski nüshasının YN olduğu bilgisini, ME'nin - yalnızca fiiller bölümünü içeren- en eski nüshasının Arapça-Farsça olduğu bilgisi ile güncelleyebiliriz.

⁸ 'yeni başlayanlar' ifadesiyle kastedilen Arapçayı yeni öğrenen ME kullanıcılarıdır.

ME'nin telif edildiği coğrafya da yine telif edilmiş olabileceği dil üzerine yapılan çalışmalara konu olmuştur. M. Kazım İmam, Harezm bölgesinin *İranşehr* adı verilen sekiz eyaletten biri olan kadim İran coğrafyasının bir bölgesi olduğunu ve ME'nin telif edildiği yıllarda geniş bir alanda etkili olan Farsçanın bu bölgede hala geçerli edebi dil olarak kullanıldığını ifade etmiştir (İmam, 1963, s. 22).

Nüshalar hakkındaki tarihi ve coğrafi bilgilerin yanı sıra eserin ithaf edildiği hükümdar da ME'nin dili üzerine yapılan değerlendirmelere konu olmuştur. Eserin Atsız'a ithaf edilmiş olması, onun anadili olan Türkçe, Farsça veya Harezmîce ile telif edilmiş olabileceği düşüncesini berberinde getirmiştir. Harezmsah Atsız'ın Türk olması eserin dilinin de Türkçe olması ihtimalini düşündürmüştür (Yüce, 1993b, s. 305). Ancak Atsız'ın yaşadığı dönem ve içinde bulunduğu kültürel ortam, ME'nin Arapça-Türkçe olarak telif edilmiş olabileceği düşüncesini zayıflatmaktadır.

Zemahşerî'nin Atsız için kaleme aldığı eserinde Türkçeden ziyade Farsçaya öncelik vermiş olma ihtimali daha kuvvetli gözükmektedir. Nitekim bu düşünce, müellifin Türkçeyi tercih etmiş olabileceğine kıyasla daha sağlam delillere sahiptir. Bölgede Farsçanın Türkçeye göre daha çok tercih edildiği düşüncesinin en önemli dayanağı, Harezmsahlar zamanında ve öncesinde Türkçenin ne devlet dili ne de edebî dil olarak kullanıldığına dair bir belgeye sahip olmamızdır (Ata, 2014, s. 13). Fakat bölge dili ve edebî dil olan Farsça ile ME'nin telif edildiği yılları yakından takip edebilmekteyiz.

Harezmsah Atsız'ın Türk olması -çağdaşı diğer Türk hükümdarlar gibi- edebi anlamda Farsçaya yakın olduğu gerçeğini değiştirmemiştir. Tıpkı çağdaşları gibi o da Farsçayı edebi eser telif etme derecesinde bilmektedir. Öyle ki Farsça ilk antoloji olarak kabul edilen *Lübâbü'l-elbâb* adındaki şairler tezkiresinde şiirleri yer almaktadır. Eserin *letâifu'l eş'âr mulûk-ı kebbâr ve selâtin-i nâmdâr* (büyük kralların ve padişahların şiirleri) başlığı altında, Gazneli Mahmut, Sultan Melikşah gibi isimlerle birlikte Harezmsah Atsız'a da yer verilmiştir. Farsça şiirler kaleme alan ilk hükümdarlar arasında ismi zikredilen Atsız'ın *rubai* ve *kıt'a* nazım biçimleriyle kaleme aldığı şiirleri mevcuttur. Bu şiirlerden bir tanesi yazı işleri sorumlusu olarak atadığı Reşîdüddîn'e ithafen kaleme aldığı rubaisidir. Atsız bu şiiriyle başı kel olan ve görünüş itibarıyla yarasaya benzetilerek Arapça *yarasa* anlamına gelen *vatvat* lakabıyla anılan Reşîdüddîn'i onurlandırmıştır:

از فضل سرت بر آسمان می ساید

زان بر سر تو موی همی بر ناید⁹

مارا سر توچو دیده در می باید

بر دیده اکر موی نابد شاید¹⁰

(Avfi 1903, s. 37)

⁹ Senin başın, yüceliğinden gökyüzüne ulaşıyor, o sebeptendir ki senin başında saç yoktur.

¹⁰ Gözümüze tüy kaçmaz ise senin başını görebilmek mümkün olacaktır.

Reşîdüddîn, Harezmşah Atsız'ın döneminde sarayın yazı işleri sorumlusu olarak görev yaptığı bilinen Arapça ve Farsça bilgisiyle devrin önde gelen alimlerinden biridir (Örs, 2012, s. 573). Harezm'de henüz bilinmeyen bir kişi iken Zamaşerî'nin bulunduğu meclislerden istifade etmek adına ona defalarca mektup yazdığı rivayet edilmektedir. Neticede bu isteği kabul görmüş ve Zamaşerî ile uzun bir süre Harezm'de Arap dili ve grameri hususunda bilgi alışverişinde bulunmuştur (Reşîdüddîn, 1945, s. 33). Yukarıdaki dizelerden Atsız'ın Zamaşerî ve diğer yazarlara gösterdiği tevazu ve hürmeti, Reşîdüddîn'e de hissettirdiği anlaşılmaktadır.

Atsız'ın şair kimliği yalnızca Farsça ile sınırlı kalmamıştır. Zamaşerî ile yaptığı rivayet edilen sohbetlerden alıntılanan bir örnek onun Arapça bir beyitle sohbete dahil olduğunu göstermektedir:

“Beşeriyetten elini çektiği zamanlarda Harezmşah Atsız bin Muhammed'le bazı günler birbirlerini ziyaret ederlerdi. Onun beytü'l-haram'dan döndüğü günlerden birinde Atsız ikinci namazını onun arkasında kılacağı vakte kadar onunla camide kaldı ve namazın bitiminde Harezmşah, dizini dizine verip mihrap üstünde mihrap ne güzeldir, şeklinde övgüde bulundu.” (Enderesbânî, 1982, s. 369).

Atsız tarafından söylenen kutsal, korunmuş yer anlamındaki *el-mihrâb fi'l-mihrâb* yani *mihrap üstünde mihrap* deyimi devrin ünlü şairi İbn Hayyûs'un meşhur beytine işaret etmektedir: “Cesaretini rabbine karşı teslimiyetle birleştirmek, mihrabın üstündeki mihrabın en güzeldir.” (Sabûnî, 1981, s. 394). Birinci *mihrap* meclisteki üstünlüğü ikincisi ise Allah'a teslimiyete atıf yapmak ve camideki mihraba işaret etmek içindir. Beyitteki anlam ile bu beyti kullandığı bağlam ele alındığında Atsız, Allah'ın huzurundaki makamı insanlar arasındaki konumuna tercih ettiğini ve en güzelinin de bu olduğunu ifade etmek istemiştir. Ona atfedilen Farsça beyitte de yine aynı bağlama işaret edilmektedir:

با این همه سلطنت که امروز مراست

تحصیل رضاء دوست ایمان منست¹¹

(Avfî, 1903, s. 38)

Rivayet edilen dizeler, Atsız'ın Farsçaya iyi derecede, Arapçaya ise günlük konuşmada kullanabilecek düzeyde hakim olduğunu göstermektedir. Nitekim o dönem Farsça şiirlerde yer alan edebi sanatları anlayabilmek adına Arapçaya hakim olması da beklenen bir durumdur. Bu durum zaman zaman Arapça dil ve gramer eserlerine başvurmasının ana sebebi olarak da gösterilebilir. Yazı işleri sorumlusu Reşîdüddîn'in ona ithafen kaleme aldığı bilinen *Hadâiku's-Sihr fi Dakâiku's-Şi'r* isimli eseri Atsız'ın edebi anlamda çalışma alanına ve yatkın olduğu dile örnek olarak gösterilebilir.

Reşîdüddîn, *Hadâiku's-Sihr fi Dakâiku's-Şi'r* isimli eserin *sebeb-i telif* bölümünde Atsız tarafından çağrıldığını ve Fars şiirinin yapıtlarından olduğunu ifade ettiği

¹¹ Saltanat gelip geçicidir, esas inancım dostun (Allah) rızasını kazanmaktır.

*Tercüme-i Belaga*¹² adındaki eseri, kendisiyle birlikte incelediğinden bahsetmektedir. Reşîdüddîn yaptığı incelemede eserde yer alan ayet, hadis gibi delillere keyfi ve düzensizce yer verildiğini görmüştür. Bir başka deyişle eserin Arapça unsurları Atsız tarafından kolaylıkla anlaşılacak düzendedir. Bu sebeple Atsız için edebi sanatlar konusunda ve yine Farsça bir eser kaleme almaya karar vermiştir (Reşîdüddîn, 1945, s. 60). Böylelikle Fars edebiyatında belagat alanında telif edilmiş Farsça ikinci eser Harezmsah Atsız'a ithafen kaleme alınmış ve onun kullanımına sunulmuştur. Anlaşılan odur ki Atsız şiir konusunda teknik bilgi içeren Farsça bir eseri rahatlıkla anlayabilecek bir birikime sahiptir. Reşîdüddîn'in söz konusu eserle İslamî unsurları daha titiz ve anlaşılabilir bir biçimde verme amacı, Atsız'ın Arapça konusunda Farsça kadar yeterli olmadığını da bir göstergesidir.

Atsız'ın edebi anlamda Farsçaya duyduğu ilgi ve incelediği eserlerin ileri seviyede Farsça bilmeyi gerektirmesi onu anadili olan Türkçeden edebi anlamda uzaklaştırır niteliktedir. Şiirde derinleşmek adına ihtiyacı olan Arapça bilgisini ilerletmek için Farsçadan istifade ettiği açıktır. Farsça şiir alanında ilk kabul edilebilecek eserlerde adının geçmesi fakat Türkçe herhangi bir kaynakla adının anılmayışı, ME'nin Atsız'a ithaf edilmesinden dolayı Türkçe telif edilmiş olabileceği ihtimalini zayıflatmaktadır.

Eserin müellifi Zemahşerî'nin yazmış olduğu eserlerin tümü, öncelikle İslam'a ve Kur'an'ın dili Arapçaya hizmet etme amacı taşımaktadır. Kur'an ilimlerinde söz sahibi olmak, Arapçada uzmanlaşmayı zorunlu kıldığından dolayıdır ki bu konuda kendisini o dönem şehirde yaşayan bir Arap'tan daha fazla geliştirmiştir. Kıftî, onu yaşadığı zamanda bedevi Arapların dilini en iyi bilen kişi olarak nitelendirilmektedir (Kıftî, 1955, s. 270). Ebû Kubeys dağın çıkarak Arap kabilelerine hitaben söylediği "Babalarınızın, dedelerinizin dilini gelin benden öğrenin!" (Bilmen, 1947, s. 464) sözleri, onun Araplara dahi Arapça konusunda mütevazı bir tutum sergilemediğini net olarak göstermektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un Türkçeye atbaşı mesafeye kıyasladığı Arapça, Zemahşerî tarafından her fırsatta övülmeye değer, üstün bir dil konumundadır. Bir şiirindeki "De ki güneşli bir günde güneş ışıklarının yayıldığı gibi yer yüzünde yayılan Arapça dışında başka bir dil var mı?" (Avcı, 2021, s. 364) dizeleri Arapçanın onun nezdinde diğer diller arasındaki konumunu özetler niteliktedir. Bu düşüncesi ME'de de yerini bulmuştur:

"İndirdiği kitabı diğer kitaplara üstün kıldığı gibi Arap dilini de diğer dillere üstün kılan Allah'a hamdolsun. Dua, Arap ve okuma yazma bilmeyen peygambere, onun ailesine ve peygamberden sonra gelen Arapların en şerefliyelerinin üzerine olsun. Ululuk bu dildedir." (BN 2v).

Hakkındaki değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere Zemahşerî'nin dil bilincinden hareketle ME'yi de diğer eserleri gibi yalnızca Arapça olarak telif etmesi beklenen bir durumdur. Nitekim ME'de yer alan ayet ve hadislerden alınan kavramların bir başka dille ifade edilmesi onun eserlerinde takındığı tutumla da ters düşecektir. Ek olarak sözlük ve gramer türünde yazmış olduğu *Esâsu'l-Belaga*, *Mufassal* gibi eserlerinin de diğer eserleri

¹² Ebû el Hasan el Sicistanî tarafından belagat türünde Farsça olarak kaleme alınan ilk eser olarak bilinmektedir.

gibi tek dilli ve Arapça olması bu kanıyı güçlendirir niteliktedir. N. Poppe bu durumu dikkate alıp Zemahşerî'nin Atsız ile olan yakınlığının bir sonucu olarak eserin telifinden sonra Türkçe satır altı çevirili nüshaların da Zemahşerî'ye atfedilmiş olabileceği fikrini sunmuştur (Poppe, 1938, s. 6). Ayrıca ME'nin son üç bölümünde yer alan uzun açıklamalar içerisinde ikinci bir dilden örneğe de rastlanmamıştır. Eserinin ilk iki bölümünü satır altı çeviri şeklinde bir millete özel olarak telif eden Zemahşerî'nin, son üç bölümü yalnızca Arapça olarak kaleme alması ikinci dilin sonradan eklenmiş olabileceği düşüncesini destekler niteliktedir. Ayrıca DLT'de yapılan Türkçe/Arapça kıyaslamalarda olduğu gibi çeviri yapılan kaynak dil ile hedef dil arasında hem sözlük hem de gramer bölümünde böyle bir örneğe rastlanmamıştır.

ME'nin telif edildiği dönemde, Müslümanlar arasında Arap ırkının diğer milletlerden üstün tutulduğu *mevâlî*¹³ anlayışına karşılık ortaya çıkmış *şuûbiye*¹⁴ hareketi hala etkisini devam ettirmektedir. Bu hareket Arapların üstün olduğu anlayışına karşılık Farslar ve Türkleri kapsayan diğer milletlerin Araplardan üstün olduğunu savunmaktadır. Zemahşerî Araplara Arapça öğretmek için kaleme aldığı eseri *Mufasssal*'ın mukaddimesinde Araplara karşı küfür ve dalga geçmekten öte bir şey elinden gelmediğini ifade ettiği *şuûbiye* taraftarlarını lanetleyerek kendisini sadık bir Arapça alimi olarak yarattığı için Allah'a şükretmiştir (Zemahşerî, 2003, s. 29-30). Zemahşerî'nin bu ifadeleri özellikle Farsçanın bir edebi dil olarak gelişmesini sağlayan bu akıma karşı çıktığının, Arapları ve Arapçayı üstün gören tarafta olduğu için kendisini şanslı addettiğinin göstergesidir. Goldziher (1889) Zemahşerî'nin bu ifadelerini kronolojik olarak Arap olmayanların Araplara üstünlüğünü ifade eden *şuûbiye* akımının son notu olarak nitelendirmiştir.

ME'nin telif edildiği dil veya diller konusunda buraya kadar yapılan değerlendirmelerdeki en güçlü deliller ME'nin mukaddimesinden alıntılanan bilgiler olmuştur. ME'nin telif dili hakkındaki görüşlerimizi daha net belirtebilmek adına mukaddime bölümünü tekrar ve bütünüyle incelemek durumundayız:

“Bismillahirrahmanirrahim, indirdiği kitabı diğer kitaplara üstün kıldığı gibi Arap dilini de diğer dillere üstün kılan Allah'a hamdolsun. Dua, Arap ve okuma yazma bilmeyen peygambere, onun ailesine ve peygamberden sonra gelen Arapların en şerefliyelerinin üzerine olsun. Ululuk bu dildedir. Dil sanatlarında ve çeşitli ilimlerde İslam ümmetinin bu dilin fırsatlarına ihtiyacı olduğundan dolayı, Allah bu dilin şanını sürdürdü. Ulemeden bu ümmetin bilginleri içinde konuyla ilgili araştırma yapan, derinleşmek isteyenler de enderdir. Allah'ın yardımı bu sınıfadır. Arapça konuşanların (Arap ülkeleri) hükümdarlığından bir asır sonra onların (yöneticiler) bulutları yağmur yağdırmadı. Onları (şair ve yazarlar) teşvik eden, geçimini sağlayan, onlara yeten erdemli ve cömert bir kral da olmadı. Aksine yeteneklerini kötölemek isteyen ve yaptıklarına taassupla bakanlar oldu. Günümüzde Allah edebiyata yardım etmesi için onu (Atsız) seçti. Arapça konuşmaya rağbet etmeyi onun kalbine koydu ki o, yüce emir devlet sahibi komutan, dinin güzelliği, devlet yücüsü, zafer sahibi, Atsız bin Harezşah'tır. Allah onun yüceliğini sürdürsün ve dahi sancağını muzaffer eylesin. Erdemli kişilerin müdavimi olan meclislerde anlamlı sözler söylendi. Onun cömertliğinin gölgesi onları (şair ve yazarlar) kuşatmıştır. Onların

¹³ İslam'da Arap olmayan Müslümanlara verilen isim.

¹⁴ Arap olmayan milletlerin Araplardan daha üstün olduğu fikrini savunanlar.

(şair ve yazarlar) yüceliğinden fazlasıyla nimetlenmiştir. Onun duası ve yükselişi art arda geldi. Yüceliğin kokusu onları bol yağmur yağdıran bulut gibi sardı. Zengin kütüphanesi için Mukaddimetü'l-Edeb kitabının bir nüshasını yazmamı emretti ki onun emrinin yüceliği artsın. Onun fermanını yerine getirmek için yazdım. Onun (Atsız) ismiyle isimlendirdim çünkü bu kitap (Mukaddimetü'l-Edeb) kalplerde kabul gördü, şehirlerde doğu ve güney rüzgarı gibi esti. İstedim ki her zaman ve mekanda o (Atsız) da anılmış olsun. Şerefli ismi her dilde aksın. Güzel hatıratı yükselir ve çok sevap kazanır. Şüphesiz o, başarıların en hayırlısı ve yardımcısıdır. Kitap beş kısımdan oluşuyor. Birinci bölüm isimler, ikinci bölüm fiiller, üçüncü bölüm ekler, dördüncü bölüm isimlerin çekimi, beşinci bölüm fiillerin çekimi hakkındadır.” (BN 2v-4r)

Mukaddime bölümü genel olarak Arap dilinin tarihi gelişimi, Arap dili ile ilgilenen âlimlerin Atsız'ın huzurundaki konumu ve ME hakkında verilen bilgileri içermektedir. Öncelikle Zemahşerî diğer eserlerinde olduğu gibi Arapçanın önemine ve gerekliliğine vurgu yapmıştır. Müslüman toplumun bu dile, yaşadıkları süreçte daima duyduğu ihtiyacın zorunluluğunu ifade etmiştir. Buraya kadar olan kısım Zemahşerî'nin diğer eserlerinde de görülen Arapça konusundaki görüşleriyle örtüşmektedir. Yine müellifin görüşlerine paralel olarak ikinci bir dile ait herhangi bir ipucu da bulunmamaktadır. Mukaddime bölümünde dahi Zemahşerî'nin Arapçaya öncelikli dil olarak yer vermesi Atsız'ın bu dili okuyup anlayabildiğini gösterir niteliktedir. Nitekim müellifin eserini ithaf ettiği kişiye övgüleri onun anlayabileceği bir dille ifade etmesi beklenirdi.

Mukaddimedede yer alan bilgiler ışığında satır altı çevirilerin dili hakkında yapılabilecek yorumlar (*Harezmsah Atsız*) *Zengin kütüphanesi için Mukaddimetü'l-Edeb kitabının bir nüshasını yazmamı emretti ki onun emrinin yüceliği artsın* cümlesine dayanmaktadır. Esere muhtemel ikinci dil bu tasnif sırasında eklenmiş olmalıdır. Cümle içerisinde yer alan *nüsha* kelimesi ilk olarak N. Poppe'nin dikkatini çekmiştir. Moğolcayı içeren Taşkent nüshasında (TN) tespit ettiği bu ifadeden hareketle eserin ilk şeklinin kişisel olarak Atsız'a adanmadığının açık olarak anlaşıldığını ifade etmiştir (Poppe, 1938, s. 6). Cümlede geçen *nüsha* kelimesi ME'nin değişmeden günümüze kadar gelen ve mukaddimeye sahip Arapça-Harezmi Türkçesi-Farsça¹⁵, Arapça-Farsça¹⁶, Arapça-Farsça-Osmanlıca¹⁷, Arapça-Farsça-Çağatayca¹⁸, Arapça-Farsça-Türkçe¹⁹, Arapça-Farsça-Çağatayca-Moğolca²⁰, Arapça-Farsça-Harezmi Türkçesi²¹ nüshaların tamamında aynıdır ve Atsız'ın kütüphanesi için yerine getirilen bir emir dolayısıyla tasnif edildiğine işaret etmektedir.

Mukaddimedede yer alan *Onun (Atsız'ın) ismiyle isimlendirdim çünkü bu kitap kalplerde kabul gördü, şehirlerde doğu ve güney rüzgarı gibi esti. İstedim ki her zaman ve mekanda o (Atsız) da anılmış olsun. Şerefli ismi (Atsız) her dilde aksın...* bu ifadeler, ME'nin Atsız

¹⁵ Staats. zu Berlin Ms. Or. Fol. 66 numaralı nüsha

¹⁶ Paris Bib. Nat. Arabe 4290 numaralı nüsha

¹⁷ British Museum Or. 1174 numaralı nüsha, Rıza Paşa özel Kütüphanesi nüshası

¹⁸ Taşkent nüshası (1)

¹⁹ Paris Bib. Nat. 4292 numaralı nüsha

²⁰ Taşkent nüshası (2)

²¹ Meclis Milli Şura Kütüphanesi nüshası

adına ithaf edilmeden önce de zaten bilinen ve geniş bir alanda kabul gören bir eser olduğu anlamına gelmektedir.

Pekala şöhreti geniş bir bölgeye yayılmış bir eserin bir hükümdar tarafından gelen emirle tasnif edilmesinin sebebi ne olabilirdi? Yapılan değerlendirmeler iki ihtimali ortaya çıkarmaktadır. Birincisi ME'nin saray kütüphanesine bir kopyasını kazandırmak, diğeri ise yalnızca Arapça olarak telif edilmiş bir eserin Atsız tarafından daha iyi anlaşılabilmesi adına ikinci bir dil eklenerek tekrar tasnif etmek olmalıdır. Birinci ihtimal eserin telif edildiği yüzyılda doğal karşılanabilecek bir istektir. Yazma eserlere ulaşımın zor olduğu o dönemde, istek üzerine eserlerin şahsi kütüphaneler için yeniden tasnif edildiği bilinmektedir. İkincisi yani eserin farklı bir dille tasnifi de mümkün gözükken bir ihtimaldir. Nitekim Atsız'ın ve Reşîdüddîn'in eseri ile olan ilişkisine benzer bir süreç gerçekleşmiş olabilir. Yani Atsız'ın Arapça olarak telif edilmiş ME'yi başlangıçta tam olarak anlayamaması ve Zemahşerî'nin eserini onun edebî anlamda aşına olduğu Farsça ile yeniden tasnif etmesi olası bir durumdur.

Nüşhanın yeniden tasnifi sürecinde eklenen olası ikinci dilin Farsça olabilme ihtimalini tarihî, coğrafi ve kültürel açıdan değerlendirmeye çalıştık. Yapılan değerlendirmeleri bir bütün olarak düşündüğümüzde eksik kalan son parça ME'nin dilbilgisel yönüdür. Farsça ME'nin en eski nüshasından en yenisine kadar sistemli bir şekilde nüshaların büyük bir kısmında yer almaktadır. Öyle ki yapılan Türkçe çevirilerde de Farsçanın etkisi açıkça görülmektedir:

Ar.: nekehu'l mer'ete BN 40v6

“nikah yapmak veya cinsel ilişkiye girmek”

HT: nikāh kıldı yā cimā' kıldı

Far.: nikāh-kerd zen-rā vü cimā' -kerd

(Wetzstein, 1850, s. 88)

“kadınla evlendi veya ilişkiye girdi”

Ar.: 'akasü's-şey'e BN 44v3

“bir şeyin tersi”

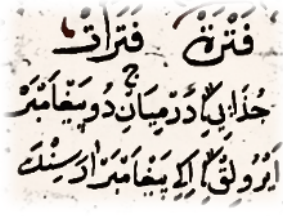
HT: 'aksinçe kıldı nersenî taķı sözni

Far.: bekerdānīd çeyz-rā vü sühan-rā

(Wetzstein, 1850, s. 93)

“sözü veya bir şeyi tersine çevirdi”

Çok dilli ME nüshalarındaki dil sıralamasında Farsçanın önceliği değişikliğe gösterse de satır altı Türkçe çevirilerin bu dile anlamsal ve yapısal olarak uygunluğu net olarak gözlemlenebilmektedir. Farsça ve Türkçe çeviriler arasındaki bu uyum J. Eckmann'ın satır altı Kur'an tercümelerinden Rylands nüshasındaki tespitiyle benzerlik göstermektedir. Eckmann çevirilerden büyük bir kısmının Farsça ile bağdaştığını ve Arapçadan ayrıldığını tespit ettiği örnekleri sunmuştur (Eckmann, 2012, s. 19). ME'nin '1174' numaralı British Museum nüshasında (BM) Farsça birinci, Türkçe ise ikinci çeviri dil konumunda olduğu için iki çeviri arasındaki benzerlikler daha net görülebilecektir:

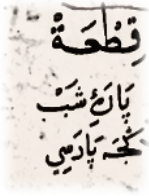

Ar.: fetret BM 10r3

“iki peygamber arasında geçen vakit”

Far.: cüdāyī ki der miyān-ı dü peygamber

Osm.: ayrılık ki iki peygamber arasında

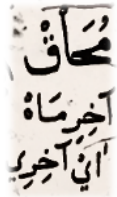

Ar.: qit'a BM 11r5

“gecenin bir bölümü”

Far.: pāre-yi şeb

Osm.: kiçe pāresi

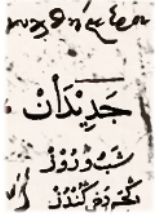
Ar.: muḥāk BM 10v5

“ay sonu”

Far.: āḥir-i māh

Osm.: ay āhiri

ME'nin neredeyse bütün nüshalarında Farsçanın yer alıyor olması asırlarca Arapça öğrenmek için bu esere başvuranlara hem Arapçayı hem de Farsçayı öğreten bir yapı sunmuştur. Bu dile eklenen diller zamanla Arapça sözlükbirimleri aynı sözcük ve benzer cümle yapısıyla açıklar hale gelmiştir. Öyle ki nüshalara eklenen dördüncü diller dahi bu iki dile uygun olarak tasnif edilmiştir:

Yun.: nihta mera

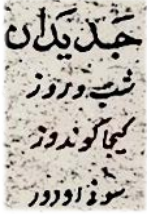
“gece ve gündüz”

Ar.: **cedidān** BM 11r4

“gece ve gündüz”

Far.: şeb vü rüz

Osm.: kiçe daḥi gündüz

Ar.: **cedidān** TN 7b

“gece ve gündüz”

Far.: şeb vü rüz

Çağ.: kiçe kündüz

Moğ.: söni üdür

SONUÇ

Telif hattına vakıf olmadığımız ME'nin mevcut nüshaları üzerinden telif dili hakkında değerlendirmeye çalıştık. Atsız'ın Türk olması ve ME'nin mukaddimesindeki birtakım ipuçları ME'nin Arapça-Türkçe olarak telif edilmiş olabileceği ile ilgili düşüncelerde kullanılan fakat aynı şekilde Farsçayı daha güçlü işaret eden argümanlardır. Bu durum bizi eserin başlangıçta yalnızca Arapça, sonrasında ise Farsça satır altı çeviri şekliyle tasnif edilmiş olabileceği sonucuna ulaştırmıştır. Bu sonuç, Harezmsahlar zamanında ve öncesinde Türkçenin ne devlet dili ne de edebî dil olarak kullanıldığı bilgisiyle daha çok örtüşür niteliktedir (Ata, , 2014, s. 13).

ME'nin telif edilmiş olabileceği dilin yıllarca farklı görüşler çerçevesince tartışılmış olmasının ana sebebi ME'nin yapısının rahatlıkla bütün dillere uygulanabilir bir şekilde telif edilmiş olmasıdır. Farklı dillere telif edildiği süreçte her defasında Arapçadan o dile eşdeğer bir çeviri yapmak yerine halihazırda bulunan çeviri bir metni temel almak daha kolay ve zahmetsiz olacaktır. Arapça ana hattın değişmeden günümüze gelmesine benzer olarak Farsça satır altı çeviriler de değişik zamanlarda ve farklı coğrafyalarda sistemli bir şekilde günümüze kadar takip edilebilmektedir. Bu durum ME nüshalarında Farsça çevirilerin diğer çevirilerde temel alınmış olabileceğinin bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Ahlwardt, W. (1894). *Die handschriften-verzeichnisse der königlichen bibliothek zu Berlin* (6. cilt). Berlin: A. Asher & Co.
- Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi yayımları.
- Avcı, H. (2021). *Zemahşerî dîvânı-inceleme*. Ankara: İlahiyat yayımları.
- Avfî, M. (1903). *Lübâbü'l-elbâb*. (Browne, E. G., and Kazvînî, M., Haz.) (1. cilt). London-Leiden: Brill.
- Bilmen, Ö. N. (1947). *Büyük tefsir tarihi* (2. cilt). İstanbul: Bilmen yayımevi.
- Brockelmann, C. (1934). Al-Zamakhsharî. *Encyclopaedia of Islam* (C. 4, ss. 1205-1207). London-Leiden: Brill-Luzac & Co.
- Cihan, S. (2021). *Mukaddimetü'l-Edeb, Yozgat nüshası, giriş, metin, notlar, sözlük-dizin*. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eckmann, J. (2012). Kur'an'ın Doğu Türkçesine tercümelemleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 21, 15-24.
- Enderesbânî, A. M. (1982). Fî sîreti'z-Zemahşerî Cârullah. (A. el-Yâfî, Haz.) *Mecelletü'l-mecme'i'l-Arabbiye bi Dimaşk*, 52(3), 365-382.
- Goldziher, I. (1889) *Muhammedanische studien*. Halle Saale: Max Neimeyer.
- İmam, M. K. (1963). *Abu'l-Kâsım Mahmûd b. 'Omar az-Zamahşarî: pîşrav-i adab yâ mukaddimat al-adab(the oldest Arabic-Persian philological dictionary) part 1: Nouns, part 2: verbs, part 3: index* (1. cilt). Tahran: Tahran Üniversitesi yayımları.
- Kıftî, İ. (1955). *İnbâhü'r-ruvât*. (İbrahim, M., Haz.) Kahire: dâru'l-fikri'l-Arabî.
- Muhammad, M. Şehîdî, C. (Ed.) (1999). *Lügatnâme-i dihhudâ* (1. cilt). Tahran: Tahran Üniversitesi yayımları.
- Örs, D. (2012). Reşîdüddin Vatvât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, ss. 573-574). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayımları.
- Özçamkan Ayaz, G. (2020). *Mukaddimetü'l-Edeb Paris ve Yozgat nüshaları, giriş-metin-dizin*. Yayımlanmamış doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Özçamkan Ayaz, G. (2023). *Zemahşerî Mukaddimetü'l-Edeb Paris ve Yozgat nüshaları (Giriş-Metin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, S. (2009). *Mukaddimetü'l-Edeb'in Yozgat nüshasında isimler giriş-metin-dizin (1a-60a)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Poppe, N. N. (1938). *Mongolskiy slovar Mukaddimat al-Adab* (1. cilt). Moskova-Leningrad.
- Reşîdüddîn, M. (1945). *Hadâ'iku's-sihr fî dekâ'iki's-şi'r*. (Şevâribî, İ. E., çev.). Kahire: matbaatun lecnetu't-telif tercüme ve'n-neşr.
- Sabûnî, M. A. (1981). *Revai'u'l-beyan tefsirü'l-ayatü'l-ahkâm*. (2. cilt). Beyrut.
- Togan, Z. V. (2010). Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Mudaddimetü'l-Edeb'i. *Journal of Turkology*, 14, 81-92.
- Wetzstein, J. G. (1850). *Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum*. Lipsiae: I. A. Barth.
- Yüce, N. (1993a). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşârî, el-Hvârizmî Mukaddimetü'l-Edeb Hvarizm Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası. giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (1993b). Zerahşeri (hayatı ve eserleri). *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26, 289-316.
- Zerahşerî, E. (2003). *El-mufasssal fî ilmi'l-Arabiyye* (F. S. Kadara, Haz.). Umman: dâr 'ammâr.

AN EVALUATION ON THE LANGUAGE IN WHICH MUQADDIMATU'L-ADAB WAS WRITTEN

ABSTRACT

Muqaddimatu'l-Adab is a work that has served many nations as a dictionary and grammar book in language teaching since the century it was written by Zamakhshari until today. When the information it contains and the name given to the work are evaluated together, it is understood that it is a work that is a beginning to Arabic linguistics. Written in five parts, each part of the work should be examined separately in its own context. The nouns section contains the dictionary, the verbs section contains sentence information, and the last three sections contain Arabic grammar information. The size of the Arabic calligraphy and the width of the lines in the first two chapters are the most obvious indicators that the work has been arranged in accordance with language teaching with the sublinear translation method. What is known about this work, whose many features have remained unchanged until today, with the manuscripts classified for this purpose and spread over a wide geography, is limited only to the information in the introduction section. The limited amount of what is known about it has been the biggest obstacle to revealing the work with all its features. The majority of the manuscripts we can access today show that the work served as an Arabic handbook. While the Arabic calligraphy in the manuscripts has survived unchanged from the oldest to the newest, the linguistic features of the below-the-line translations have come to reflect the culture in which they were classified. So much so that over time, the manuscripts acquired a multilingual structure, especially Arabic, Persian and Turkish. However, at the very beginning of this innovation and localization process, the information about the language of Zamakhshari's target nation has not yet gained validity. The evaluations made on the language of the work have also differed, just like the manuscripts with different languages and dialects. The fact that we do not have the original manuscript today has limited the evaluations made on the subject to guesses. However, when each of the elements that make up the work is evaluated within itself, it becomes possible to make an assessment of which language or languages come to the fore. The Berlin manuscript, one of the oldest manuscripts classified in Khwarezm Turkish among the known manuscripts, is important in revealing the scope and function of the work. The manuscript is one of the complete manuscripts of the work, except for the missing folios. Apart from Khwarezmian Turkish, the presence of later additions in Turkish, Persian and Arabic makes the manuscript even more valuable. For this reason, cultural factors such as Zamakhshari, Atsız, Khwarezm geography and cultural history will be evaluated on the axis of the Berlin manuscript and a conclusion will be made about the language or languages in which the work is written.

Keywords: Khwarezm Turkish, Muqaddimatu'l-Adab, Zamakhshari.